প্রদেশৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ "দীক্ষা"ৰ ঠাইত অসমত "শৰণ", আৰু তাকো অনীশ্বৰবাদী বুলি দেৱত (কৃষ্ণত) শৰণ এৰি বৌদ্ধ ধৰ্মৰ বুদ্ধত শৰণৰ ঠাইত অসমৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ গুৰুত (শঙ্কৰদেৱত) শৰণ, সঙ্ঘত শৰণৰ ঠাইত ভকতত শৰণ, আৰু আৰু ধৰ্মত শৰণৰ ঠাইত নামত শৰণ, নিশ্চয় আকস্মিক সাদৃশ্য বুলি সামৰি থব নোৱাৰি। অৱশ্যে আন প্ৰকাৰেও হিন্দু ধৰ্মৰ এই "বিদ্ৰোহী সন্তান" বৌদ্ধ ধৰ্মৰ মূল মত "অহিংসা পৰমো ধৰ্মঃ" পৃথিবীৰ সকলো ধৰ্মৰ বীজস্বৰূপ; কিন্তু অসমীয়া সমাজত ইয়াৰ শিপা কিমানলৈকে গৈছে, "ডাকৰ বচন"ৰ যোগেদি বিচাৰ কৰা কৰ্ত্তব্য।

"আই নাম"ৰ দৰেই ডাকৰ বচন লেখত প্ৰায় এক হাজাৰ মান হব। এই-বিলাক বাৰ-তেৰ ভাগ বা প্ৰকৰণত ভগোৱা হয়। (অধ্যয়ন, ৬০-৬৯ পিঃ)। এইদৰে ডাকৰ বচনৰ বাৰ-তেৰ প্ৰকৰণৰ ভিতৰত ক'তো আত্মা বা ঈশ্বৰৰ উল্লেখ নথকাটো বিশেষ মন কৰিব লগা কথা। যাইকে "ধৰ্মপ্ৰকৰণ"ত "ধৰ্ম্ম"ৰ যি ধাৰণা প্ৰকাশ পাইছে, সিও চাবলগীয়া ঃ—

"যেবেসে ধৰ্মক কৰিবা জানি। পুখুৰী খানিয়া ৰাখিবা পানী॥
বৃক্ষ-ৰোপনত অধিক ধৰ্ম মঠ-মণ্ডপ গুৰুতৰ কৰ্ম॥
যি দিয়ে তাকে পায়। পৰকালে বসি সুখে খায়॥
অনিত্য দেহত নাহিক আশ। ধন-জন-বস্ত্ৰে কি বিশ্বাস॥
যিজনে দিয়ায় অন্নৰ শাৰী। সিজন নযায় যম-নগৰী॥
অন্ন-জল অধিক দান। তাত পৰে ধৰ্ম নাহি আন॥
দধি-দুগ্ধ দিলে পুণ্য বিপুল। ঔষধ দানত নাহিক তুল॥
ডাকে বোলে জানা সেহিসে সাৰ। আপুনি মৰিলে কি কৰে আৰ॥"

ভাস্কৰবৰ্মাৰ নিধনপুৰ ফলিৰ "জগদেকবন্ধুৰ্লোকদ্বিতয়স্য সম্পদো হেতু পৰহিত মূৰ্ত্তিৰদৃষ্টঃ ফলানুমেয় স্থিতি ধৰ্ম্মঃ" আৰু অনাত্মাবাদী আৰু অনীশ্বৰবাদী বৌদ্ধ মতৰ ইয়াত সুস্পষ্ট প্ৰমাণ পোৱা হয়। স্বৰূপতে বৌদ্ধ ধৰ্মৰ শিক্ষাৰ দুটা ভাগ; প্ৰথমটো ভিক্ষু-ভিক্ষুণীৰ আৰু দ্বিতীয়টো গৃহস্থালিৰ কাৰণে। দীঘনিকায়ৰ অন্তৰ্ভুক্ত সিগালোবাদসুত্ত বৌদ্ধধৰ্মাৱলম্বী গৃহস্থালিৰ বাবে অতি মূল্যবান উপদেশেৰে ভৰপূৰ; পিতৃ-মাতৃ, শিষ্য-গুৰু পত্নী-সন্তান, লগুৱা-শ্ৰমিক, শ্ৰমণ-যতি আটাইবে প্ৰতি হিত-কাৰ্য্য কৰাকে কাৰ্য্যতঃ "ধৰ্ম্ম" বুলি কোৱা হৈছে।

ডাক-চৰিত বা ডাক-ভণিতা যিখন পুৰণি সাঁচিপাতৰ পুথিৰ পৰা পোৱা হৈছে, তাৰ কাল উনবিংশ বা অষ্টাদশ শতিকাৰ আগলৈ যাব নোৱাৰে বুলি তাৰ ভাষাৰ পৰা অনুমান হয়; কিয়নো এই ভাষা বিশেষ প্ৰাচীন-গন্ধী বুলিব নোৱাৰি। ডাকৰ বচন অকল অসমতে নহয় বঙ্গ আৰু উড়িষ্যা আদিতো প্ৰচলিত, আৰু সেইবোৰ প্ৰদেশেও ডাকক নিজৰ বুলি দাবী কৰে। এফাকি ডাকৰ বচনেই কেনেকৈ এই তিনি প্ৰদেশত তিনি ৰূপ লৈছে চাব পাৰি:—

অসমীয়া—নিজৰ পুখুৰী দুৰক যায়। পৰক আশাৰে বাট চায়॥

বঙলা—নিয়ড় পোখৰি দূৰে যায়। পথিক দেখিয়ে আউৰে চায়॥

উড়িয়া—নিয়ড় পোখৰি দূৰে যাএ। পথিক দেখি আড়ে চাএ॥

অকল অসমীয়া পাঠকৰ বাবেই নহয় নিৰপেক্ষ ভাষাবিদ্ মাত্ৰই অসমীয়া ৰচনাটিৰ অধিকতৰ স্বাভাৱিকতা অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰিব বুলি বিশ্বাস; কিয়নো আন নহলেও "নিজৰ" "পুখুৰী" "বাট" আদি শব্দাৱলী আদিৰে পৰা আজিলৈকে অসমীয়াত যিদৰে চলি আছে, বঙলা বা উড়িয়াত ঠিক তেনেদৰে চলা নাই নিশ্চয়। বঙলা সাহিত্যৰ যশস্বী বুৰঞ্জী-লেখক দীনেশচন্দ্ৰই ডাকক বঙ্গৰ ছক্ৰেটিছ্ বুলিছে; ছক্ৰেটিছৰ দৰে অজ্ঞান আন্ধাৰৰ মাজত মিঠা তেলৰ সলিতা এগছিৰ দৰেও জ্ঞানৰ পোহৰ বিলোৱাজনক আপোন বুলিবলৈ ধাউতি নহব কাৰ? এই কথাৰ বাহিৰেও ই আন এটি সত্যলৈ আমাৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰে, সেয়ে হৈছে সেই কালত সম্ভৱ অসম-বঙ্গ-মিথিলা-উড়িষ্যাত একেটি ভাষাই চলিছিল, আৰু সেই ভাষাৰ চানেকিয়েই অসমীয়াত আজিলৈকে প্ৰায় অপৰিবৰ্ত্তিতৰূপে ৰক্ষিত হৈছে।

দুৰ্ভাগ্যক্ৰমে ডাকৰ জীৱনী ডাঠ ৰহস্য-প্ৰহেলিকাৰে ঢকা। "লেহী ডিঙৰা ডাকৰ গাঁও। তিনিশ ষাঠিটা পুখুৰীত নাও॥"—মাত্ৰ এই ইঙ্গিতৰ পৰা বৰ্ত্তমান বৰপেটা নগৰৰ ৬।৭ মাইল দখিণে থকা লেহী গাঁৱত ডাকৰ জন্ম বুলি কোৱা হয়; আৰু ডাক-চৰিতৰ ভাষাও সেই অঞ্চলৰ। অসমীয়া মতে ডাকে "উত্তম কুমাৰ কুলে জনম লভিলা", আৰু বঙালী মতে "ভাবে ডাক গোৱালে।" ডাক-চৰিত অনুসাৰে বৰাহ মিহিৰৰ ঘৰত ডাকৰ জন্ম, আৰু ডাকক নিবলৈ আহি তৰ্কত ঘাটি তেওঁ উভতি যায়। এই উক্তিৰ অৱশ্যে কোনো সমৰ্থন নাই; কিন্তু ডাকৰ বচনত পুনৰুল্লেখ আছে—

"চৌবিশ বলদ ষোল ছাগল। পঢ়ি-শুনি বৰাহ পাগল॥"

"জন্ম লগ্ন যাত্ৰা যোখা বৰাহ মিহিৰে নাপায় ওৰা॥"

এনে অনুক্রমে বৰাহৰ নামৰ লগতো ডাকৰ বচন সংশ্লিষ্ট। আৰু আন শুং-সূত্ৰে এই বিষয়ে পোৱা হলে ডাকক বিক্রমাদিত্যৰ ৰাজসভাৰ নৱৰত্নৰ বৰাহ মিহিৰৰ সমসাময়িক বুলিব পৰা হলহেতেন। আন ফালে, ডাকৰ বচনবোৰৰ ওপৰত থকা বৌদ্ধ প্ৰভাৱৰ সাঁচ মচ নোযোৱা কথা; গতিকে বৌদ্ধধৰ্মৰ পতন আৰু ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মৰ পুনৰুত্থানৰ আগতে নিশ্চয় এই ডাকৰ বচনবোৰে জন্ম পাইছিল। এই বিবেচনাৰ পৰাও এই বচনবোৰ অন্ততঃ দশম শতিকাৰ পিছলৈ ঠেলিব নোৱাৰি নিশ্চয়, যদিও সৌ সিদিনালৈকে লিপিবদ্ধ নোহোৱাৰ বাবে ভাষাৰ উপৰিও ভাবত ইয়াৰ যথেষ্ট খতি-খুন হোৱাৰ প্ৰমাণ পোৱা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে,—

"ভাল দ্ৰব্য যখন পাব। কালিকাৰে তুলিয়া নাথোব॥
কালিকাৰে বাট না চাহিয়ে। মাথাৰ উপৰ যম দাঁড়িয়ে॥" (বঙলা)
"ভাল দ্ৰব্য যেতিয়া পাব। দেৱতা দ্বিজক তেতিয়াই দিব॥
কালিৰ ভাগক ৰাখে যিজনে। প্ৰশংসে তাক ৰবি-নন্দনে॥" (অসমীয়া)

ডাকৰ বচনৰ সাধাৰণ লক্ষণলৈ মন কৰিলেই বুজিব পাৰি বঙলা বচনফাকিত মূল ভাব ৰক্ষা কৰা হৈছে, কিন্তু অসমীয়া ফাকিত অন্যায়ভাৱে তাৰ অঙ্গক্ষত কৰি তাৰ বৌদ্ধ বা অহিন্দু ৰূপ গুচাই তাক হিন্দু বা ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মৰ ৰূপ দিবৰ অপচেষ্টা কৰা হৈছে। "পাতনি"ত সম্পাদকে ভাঙি লিখিছে, "ডাক-চৰিত্ৰ প্ৰকাশ কৰা হল, কিন্তু ইয়াত বহুত খুত থাকি গল। সেই খুত ভাঙিবৰ নিমিত্তে এখনি সাঁচিপাতৰ পুৰণা পুথি আৰু আন অসমীয়া-বঙলা পুথি চাই অনেক যত্ন কৰিছিলোঁ, কিন্তু একোৱেই হৈ নুঠিল। সেইবিলাক পুথিৰ এখনকো ঠিক যেন 'নাপালোঁ; কোনটো সচা, কোনটো মিছা, তাক ঠাৱৰ কৰিব নোৱাৰিলোঁ। নিজ বিবেচনা আৰু ধাৰণাৰে যিহকে ঠিক বুলি জানিলোঁ, সেইদৰেই ছপা কৰালোঁ; গুণী-জ্ঞানীসকলে নিজে ইয়াক শুধৰাই লব।...শ্ৰীশিৱনাথ শৰ্মণঃ।" নকলেও হব ডাকৰ বচনবোৰে যে বৌদ্ধ মতবাদহে প্ৰকাশ কৰিছে, সেই কথা পাহৰি তাক ব্ৰাহ্মণ্য মতবাদৰ ৰূপ দিবৰ অপচেষ্টাতেই বিজ্ঞ সম্পাদকৰ এই আহুকাল। বঙলা-অসমীয়া দুই ৰূপতেই এনে "ভেজাল্" কথা সোমাইছে। বামুণৰ ষড়যন্ত্ৰত ডাকৰ মৃত্যুৰ কথায়ো অন্ততঃ ডাকৰ ব্ৰাহ্মণ্য-ধৰ্ম-বিৰোধী মতবাদ প্ৰচাৰ কৰাৰ সঙ্কেত দিব পাৰে।

অলেখ অলৌকিকতাই আৱৰি থোৱা বাবে অনেকে ডাক পুৰুষৰ

ঐতিহাসিকতাকে মানিব নোখোজে। "উপজিয়ে মাৰক দিলে ডাক। সেহিসে কাৰণে তাৰ নাম থৈলে ডাক॥" ডাক-চৰিতৰ এই কথাৰ সুৰেৰেই বহুতে কয় সৰ্বসাধাৰণৰ কথাই "ডাক"। কনকলাল বৰুৱাৰ মতে ডাক আৰু খনা নাম দুটা তিব্বতীয় 'গডাগ্' (বিদ্বান্) আৰু 'মখান্' (বিদুষী) শব্দ দুটাৰ পৰা ওলোৱা; গতিকে এই শব্দ দুটা নামতকৈ উপাধি-বিশেষ বুলিহে বুজিব লাগে। ডক্টৰ শহিদুল্লাৰ মতে ডাক কোনো ব্যক্তিবিশেষৰ নাম নহয়; এক শ্ৰেণীৰ বৌদ্ধ-তান্ত্ৰিক সাধকক ডাক বোলা হৈছিল—"অন্তবালেষু যচ্চিত্তং তচ্চিত্তং সমৰসীগতন্। ডাকঃ সম্ভৱতে তস্মাৎ মহামণ্ডলযোগতঃ॥" (ডাকাৰ্ণৱ)।

ডাক পুৰুষৰ অস্তিত্ব কোনো কালত নাছিল বুলি কলেও কিন্তু ডাকৰ বচনৰ অভিন্নত্ব কেতিয়াও অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। ডাক আৰু খনাৰ বচন বঙলা "ছড়া" জাতীয় আৰু অসমীয়া যোজনা-ফকৰাৰ শাৰীৰ যে সন্দেহ নাই; এই কাৰণেই অসমীয়া পটন্তৰ-মালাৰ দুই এটি সংগ্ৰহত ডাকৰ বচনবোৰো খেলি-মেলিকৈ সুমাইছে। কিন্তু ডাকৰ বচনৰ স্বতন্ত্ৰতা তাৰ এই বাৰ-তেৰ প্ৰকৰণৰ ভিতৰত সোমাই আছে; তাক "আন্ধাৰতো খুজি পাম্ভ লুকান নযায়।" সচা কথা, 'দহৰ জ্ঞান, একৰ বাণী', 'যুগ-যুগান্তৰৰ সঞ্চিত জ্ঞান-ৰত্ন', 'জীৱনৰ জলা সমালোচনা', 'মিতব্যয়ী কথাৰ সাৰ-গৰ্ভ চমু তীব্ৰ বাক্য' আদি পটন্তৰ-মালা আৰু ডাকৰ বচনৰ উমৈহতীয়া গুণ; কিন্তু এনে হোৱা সত্ত্বেও ডাকৰ বচনৰ বৈশিষ্ট্য তাৰ নিজা। সূক্ষ্ম বিচাৰ-বিবেচনাৰে ইয়াৰ উদ্ধৃতিখিনিলৈ মন কৰিলেই এই সত্য সহজে ধৰা পৰিব।

ডাকৰ বচনৰ শব্দ-সংক্ষিপ্ততা অনেক সময়ত যেনেকৈ অতি সৌন্দৰ্য্যব্যঞ্জক হৈছে, বহুত ঠাইত ই সেইদৰে গুপ্তাৱস্থাত সোমাই পৰিছে। "শীত সবিগ্ৰহ মীত মাহ" বোলোঁতে যথাক্ৰমে একাদশীৰ পৰা চতুৰ্দ্দশী-আঠমীলৈকে আৰু পঞ্চমী পৰা দশমীলৈকে তিথিবোৰ বুজোৱা; "কলাপুলি কৰা তিনিবাৰ কাটি" বোলোঁতে তিনি থোকা কল কটাৰ পাছত পুলি ৰবাই·বোৱা কথা আদি তাৰ চূড়ান্ত উদাহৰণ।

"ডাকৰ বচন বেদৰ বাণী।" অযুত অসমীয়া নিৰক্ষৰ জন-গণৰ বাবে ডাকৰ বচন সচাকৈয়ে অলিখিত বেদ, আৰু ডাক তেওঁলোকৰ অখ্যাত ব্যাস। বেদ তেওঁলোকে নামানিব-নাজানিব পাৰে, কিন্তু ডাকৰ বচন তেওঁলোকৰ হাড়ে-হিমেজুৱে মিলি আছে, সেইবোৰ তেওঁলোকৰ নিজ বিবেক-বাণী স্বৰূপ।

তেওঁলোকৰ দিনেকীয়া জীৱনত বেদৰ বাণীৰ কেতিয়াবা স্খলন হব পাৰে, কিন্তু ডাকৰ বচনৰ সত্যৰ কেতিয়াও স্খলন নহয়। তদুপৰি অসমীয়া চহা সমাজৰ বাবে এই বচন-সাহিত্য জানিবা পূৰ্বৰ বিদ্বৎসমাজৰ সংস্কৃত সূত্ৰ-সাহিত্য ঃ একেদৰে চমু, সাৰগৰ্ভ, আওৰাবৰ আৰু আবৃত্তি কৰিবৰ বাবে অত্যন্ত উপাদেয়। এনেবোৰ গুণত অৱশ্যে অসমীয়া পটন্তৰ-মালাৰ লগত ইয়াৰ মিল যথেষ্ট। এই দুই বিধ সাহিত্যই ছন্দোবদ্ধ, কিন্তু ছন্দৰ বান্ধ-ছাটত তেনেকৈ এইবোৰ সোমোৱা নাই। ইয়াৰ বহুত দিনৰ পাছত আৰু অতি সম্ভৱ এই উভয় সাহিত্যৰ কথাকে বেহা লগাই অসমীয়া পদ, দুলড়ি, ছবি, কুসুম-মালা, আদিৰ ৰূপ দিয়া হৈছে। মিলিতাস্ত হোৱাতকৈও ধ্বনি-সামঞ্জস্য ৰখাটো ছন্দৰ প্ৰথম আৰু প্ৰধান গুণ ; পটন্তৰত, "বঙহে মঙহ খায়। বঙহ নহলে মঙহ পেলনি যায়॥" "যেতেকতে নাটিছে। তেতেকতে ফাটিছে॥" "কিনো পৈ হুতাই-তাই। লোণ সানিবলৈ তৎ নাপায়॥" ডাকৰ বচনত, "সাতত পাতল পাঁচত ঘন। ছয়ত তামোল নদন-বদন॥" "সীয়ে পিয়ে লিয়ে। এই তিনি ওপৰতে জীয়ে॥" "জাপি লাঠি টনা। ইয়াক এৰিলে দিনতে কণা॥" "বৰাত কাতি। কুকুৰত মাটি॥ গজত উঠি। সাপত লাঠি॥ মহত পৰ। বাঘত থৰ॥" অসমীয়া পুৰণি ছন্দৰ ক্ৰমবিকাশত, সভ্যতাৰ ক্ৰমবিকাশত যোগোৱা দৰেই, এই ডাকৰ বচনে কি বৰঙনি যোগাইছিল সি এতিয়াও অধ্যয়ন আৰু গৱেষণাৰ বিষয়।

মুঠতে, ডাক-পুৰুষৰ ঐতিহাসিকতাৰ কথা এৰিও অকল ডাকৰ বচনবোৰৰে নিজা এটা বুৰঞ্জী আছে, আৰু ডাকৰ বিজ্ঞানসম্মত জীৱনীতকৈ এই বুৰঞ্জীৰ সম্বল বিচৰাহে অধিক আৱশ্যকীয়। ডাকৰ বচন আৰু পটন্তৰ-মালাৰ বুৰঞ্জীয়েহে স্বৰূপতে আদি অসমীয়া সংস্কৃতি আৰু সভ্যতাৰ বুৰঞ্জীৰ শ্ৰেষ্ঠ উপাদান যোগাব ; তাৰ বাবে প্ৰথমতে বিজ্ঞান-সম্মতভাৱে সম্পাদিত ডাকৰ বচন এখনি অতি আৱশ্যকীয় কাম।

(খ) চৰ্য্যাচৰ্য্যবিনিশ্চয়—বৌদ্ধ গান

বৈষয়িক সাহিত্যৰ চহা গীত-কাব্য-সাধু আদিৰ পৰা ধৰি ধৰ্মমূলক সাহিত্যৰ তান্ত্ৰিক প্ৰভাৱৰ আই-নাম আৰু তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰবোৰ আৰু বৌদ্ধ প্ৰভাৱৰ ডাকৰ বচনলৈকে ক'তো লিখিত অসমীয়া সাহিত্যৰ সম্পূৰ্ণ বিশ্বাসযোগ্য পুৰণি চানেকি পাবলৈ নাই ; কেৱল সেই কালৰ সাহিত্য বুলি অনুমান কৰিব পৰা কিছুমান বৰ্ত্তমান নিদৰ্শনৰ

আভাস দি অহা হৈছে। কিন্তু এই আদি-যুগত লিখিত বুলি এতিয়া সঠিকভাৱে কব পৰা, সম্পূর্ণৰূপে অসমীয়া সাহিত্য বুলিব নোৱাৰিলেও অসমীয়া ভাষাৰ সেই কালৰ শব্দাৱলী আৰু ব্যাকৰণ আদিৰ আভাস দিয়া সঠিক কিছুমান চানেকি পোৱা হয় বৌদ্ধ দোহা কিছুমানত। ১৯০০ খৃষ্টাব্দত নেপাল দৰবাৰৰ গ্ৰন্থশালত ৰক্ষিত চৰ্য্যাচৰ্য্যবিনিশ্চয় নামৰ এখন মূল পুথি আৰু তাৰ তিব্বতীয় সংস্কৃত অনুবাদ সংগ্ৰহ কৰি আনি মহামহোপাধ্যায় হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰীয়ে 'এক হাজাৰ বছৰৰ আগৰ বঙলা ভাষা'ৰ নমুনা বুলি প্ৰকাশ কৰিছিল; আৰু তেতিয়াৰ পৰাই মৈথিলী, উড়িয়া আৰু অসমীয়ায়ো সেই ভাষা নিজৰ বুলি দাবী কৰিছে। সুনীতিকুমাৰ চট্টোপাধ্যায়ে কৰৰ দৰে এই উমৈহতীয়া দাবীৰ মৰ্ম এয়ে হয়, মূলত এই আটাই-কেইটা ভাষাই একে।

চৰ্য্যাচৰ্য্যবিনিশ্চয় (চৰ্য্য = আচৰণীয়, + অচৰ্য্য = অনাচৰণীয় + বিনিশ্চয়, = নিৰূপণ বা নিৰ্দ্ধাৰণ) স্বৰূপতে বৌদ্ধ ধৰ্মৰ বিধি-নিষেধৰ শাস্ত্ৰ। ইয়াৰ ভাষা প্ৰকৃততে বঙলা, মৈথিলী, উড়িয়া বা অসমীয়া একো নহয়; কিন্তু এই আটাইকেইটা ভাষাৰ মূল অপভ্ৰংশ ভাষা। এংলো-ছেক্সন সাহিত্যৰ লগত ইংৰাজীৰ যি সম্বন্ধ, আধুনিক উত্তৰ-পূৰ ভাৰতীয় এই ভাষাবোৰৰ সৈতেও বৌদ্ধ দোহাৰ সেই সম্বন্ধ। এই বৌদ্ধ দোহাবোৰৰ ভাষাক "সন্ধ্যা" বোলা হয়; হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰীয়ে ইয়াক সেইদেখি মুনিচুনি অৰ্থাৎ আন্ধাৰ-পোহৰ মিহলি বা প্ৰকাশ-অপ্ৰকাশৰ মাজৰ কথা বুলিছিল। কিন্তু স্বৰূপতে সন্ধ্যা [সম্ + ধ্যৈ (ধ্যানকৰা) + অ + (স্ত্ৰী) আপ্] শব্দই সঙ্কেত দিয়ে বিশেষ ধ্যান-ধাৰণাৰেহে এই দোহাবোৰৰ প্ৰচ্ছন্ন অৰ্থ উলিয়াব পৰা হয়; আৰু দোহাবিলাক নিজে ইয়াৰ প্ৰমাণ।

এই পুথিৰ আঢ়ৈ কুৰি দোহাৰ ভিতৰৰ ত্ৰয়োবিংশটি আধকৰা, চতুৰ্বিংশ, পঞ্চবিংশ আৰু অষ্টচত্বাবিংশটি লুপ্ত; এইখিনি মুঠতে একুৰি তিনিজন সিদ্ধাচাৰ্য্যৰ পদ, জাতীয় "ছন্দোবদ্ধ নাতিদীৰ্ঘ" ৰচনা। এই ছন্দও সংস্কৃতৰ 'জাতি' শ্ৰেণীৰ নহয়, আখৰৰ (ছীলেবোল) লেখেৰে থিৰ কৰা বৃত্ত শ্ৰেণীৰ আৰু মিত্ৰাক্ষৰ ৰীতিৰ; যেনে, "মন তৰুবৰ পাঞ্চ ইন্দি তসু সাহা। আসা বহল পাত ফল বাহা॥" পটন্তৰ আৰু ডাকৰ বচনৰ মৌখিক গঢ়ৰ দৰে লিখিত ৰূপত দুই চৰণৰ অন্ত্যবৰ্ণৰ মিলেৰে এই মিত্ৰাক্ষৰী পদতে পুৰণি অসমীয়া পদ বা পয়াৰ আৰু দুলড়ি বা ত্ৰিপদীৰ উৎপত্তি বা জন্ম হোৱা আচৰিত নহব পাৰে। তদুপৰি, প্ৰত্যেকটো দোহাত বিশিষ্ট ৰাগ বন্ধা থকা কথাই পঞ্চদশ-ষোড়শ শতিকাৰ অসমীয়া বৰগীত

আৰু সেই কালৰ মৈথিলী ব্ৰজবুলি গীতলৈয়েনত পেলায়। মুঠতে, অকল বাহিৰৰ ৰূপতো এই বৌদ্ধ দোহাবোৰ অসমীয়া কবিতাৰ বাবে অতি আদৰ্শনীয়।

ভাবৰ ভালৰ পৰাও এই গীতবোৰ অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। পৰবৰ্তী অসমীয়া বৰগীতৰ দৰেই ইয়াৰ প্ৰত্যেক খণ্ড-ৰচনাই বিবিধ দাৰ্শনিক তথ্য আৰু তত্ত্বপূৰ্ণ আলোচনা; মহাযান, সহজযান আদি বৌদ্ধমতবোৰ যোগ আৰু তান্ত্ৰিক মতবাদ আদিৰে ভৰা। "সৰ্বং অনিত্যম্, সৰ্বং অনাত্মম্, নিৰ্বাণং শান্তম্"—এয়ে বৌদ্ধ ধৰ্মৰ মূলতত্ত্ব, আৰু ইয়াতেই শূন্যবাদৰ উৎপত্তি। বাসনাৰ নিবৃত্তি বা অহং ভাবৰ বিলোপ-সাধনেই নিৰ্বাণ; এই নিৰ্বাণ বা মোক্ষ লাভেই দুখ-নিৰোধৰ প্ৰকৃষ্ট উপায়। সহজযানৰ অদ্বৈতবাদেই সৰহখিনি দোহাৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয়, আৰু ই গুৰুমুখী বিদ্যাৰ ওপৰতেই প্ৰায়ে হেচা দিছে; যোগ-সাধনমূলক দোহাও তাকৰ নহয়।

ৰাহুল সাংকৃত্যায়নে সেই চৌৰাশী সিদ্ধ আৰু তাৰ ভিতৰতে এই বৌদ্ধ কবিসকলৰ নাম, জাত, দেশ আৰু ৰজাৰ চিনাকি দিছে; কিন্তু সেইবোৰ একেবাৰে সম্পূৰ্ণ বা সঠিক বুলিব নোৱাৰি। উদাহৰণৰূপে, তেওঁ লিখিছে, "চৌৰাশী সিদ্ধমে প্ৰথম পুৰুষ সৰহ হি হায়।...পূৰ্বদিশমে ৰাজ্ঞী নগৰমে ব্ৰাহ্মণ বংশমে ইন্‌কা জন্ম হুৱা থা।...নালন্দামে কেত্‌না বৰ্ষতঃ বাস কিয়া...সৱৰপাদ ইন্‌কা প্ৰধান শিষ্য থা। কৈ তান্ত্ৰিক্ নাগাৰ্জুন ভি ইনকা শিষ্য থা।...তাঞ্জুৰ গ্ৰন্থমে ইন্‌কা বত্ৰিশ গ্ৰন্থকা অনুবাদ মিল্‌তা হায়। সৱ্ ৱজ্ৰযান।" তিব্বতীয় জাৰ্মান্ আৰু অন্যান্য গ্ৰন্থত গইনা লৈয়েই ৰাহুল সাংকৃত্যায়নে এই কথা লিখিছে সচা; কিন্তু এই "পূৰ্বদিশ্‌মে ৰাজ্ঞীনগৰ" ক'ত তাৰ নিৰ্ণয় দিয়া নাই। গুৱাহাটীৰ ষোল মাইল দখিণে থকা ৰাজ্ঞী বা ৰাণী নামৰ পুৰণি ঠায়েই সৰহ বজ্ৰৰ জন্মস্থান বুলি বহুতৰ বিশ্বাস, আৰু তেতিয়া হলে কামৰূপেই সেই "পূৰ্ব-দিশ" বা "প্ৰাচ্য-দেশ" নিশ্চয়।

সৰহ বজ্ৰৰ কাল সম্পৰ্কে ৰাহুল সাংকৃত্যায়নে লিখিছে, "ইন্ সিদ্ধকি কবিতাকি ভাষা আঠমি সে বাৰহমি শতাব্দীকি ভাষা হায়"; কিন্তু সুনীতিকুমাৰ চট্টোপাধ্যায়ৰ মতে এই বৌদ্ধ দোহাবোৰৰ ভাষা ৯৫০—১২০০ খৃষ্টাব্দৰ ভিতৰৰ। কিন্তু এই বিষয়ৰ শেষ নিৰ্ণয় হব এই বৌদ্ধ কবিসকলৰ দিনৰ ৰজাৰ কালৰ পৰা; আৰু জয়কান্ত মিশ্ৰৰ মতে সেই সময়ৰ ৰজা ধৰ্মপাল (৭৯৬—৮০৬ খৃঃ, কিন্তু কিছুমানৰ মতে আঃ ৬৩৩ খৃঃ), দেৱপাল (৮০৯—৪৯ খৃঃ) আৰু মহীপাল (৯৭৪—১০২৬ খৃঃ)

আদিৰ ৰাজত্বত এওঁলোক জীৱিত আছিল। তেনেহলে অলপ মুকলিকৈ ধৰিলে, সপ্তমৰ পৰা দ্বাদশ শতিকাৰ ভিতৰত এই দোহাবোৰ ৰচিত হৈছিল বুলিব পাৰি। সৰহৰ ৰচিত মুঠ চাৰিটা গীতৰ এটি :—

২২। ৰাগগুঞ্জৰী—সৰহপাদানাম্

অপনে ৰচি ৰচি ভৱ নির্বাণা। মিছেঁ লোঅ বন্ধাৱ এ অপণা ॥
অম্হে ণ জানহুঁ অচিন্ত জোই। জাম মৰণ ভৱ কইসণ হোই ॥
জইসো জাম মৰণ বি তইসো। জীৱন্তে মইলেঁ নাহি বিশেসো ॥
জা এথু জাম মৰণে বিসঙ্কা। সো কৰউ ৰস-ৰসানেৰে কঙ্খা ॥
জে সচৰাচৰ তিঅস ভমন্তি। তে অজৰামৰ কিমপি ন হোন্তি ॥
জামে কাম কি কামে জাম। সৰহ ভণতি অচিন্ত সো ধাম ॥

অসমীয়া অক্ষৰানুবাদ

আপুনি ৰচি ৰচি ভৱ-নির্বাণক। মিছাতেই লোকে বান্ধিব আপোনক ॥
আমি নজানোহোঁ অচিন্ত্য যোগীয়ে। জন্ম-মৰণ-ভৱ কেনেনো হোৱে ॥
যাদৃশ জনম (হেৰা) মৰণো তাদৃশ। জীৱন্তে (বা) মৰিলে (বা) নাই বিশেষ ॥
যাৰ অত জন্ম মৰণৰ বিশঙ্কা। সি কৰক ৰস ৰসায়ণাকাঙ্ক্ষা ॥
যি সচৰাচৰ (হায়) ত্রিদশ ভ্রময়। তেৰোঁ অজৰ অমৰ একোৱে' নোহয় ॥
জন্মত কর্ম কি কর্মত জন্ম। সৰহে ভণয় অচিন্ত্য সি ধর্ম ॥

ইয়াৰ মূল তত্ত্ব, ভৱ আৰু নির্বাণৰ দ্বৈত জ্ঞান ভ্রান্তিমূলক; কিয়নো ভৱৰ স্বৰূপ-জ্ঞান জন্মিলেই চিত্ত নির্বাণত আৰোপিত হয়। তত্ত্ব-বিচাৰত ভৱৰ কোনো অস্তিত্ব নাই, ই ৰজ্জুত সর্প দেখাৰ দৰে অবিদ্যা-বিমোহিত চিত্তৰ অলীক অনুভূতি মাত্র; অথচ এই দৃশ্য জ্ঞানৰ বাবেই আমি ভৱৰ বন্ধুৱা। ভৱৰ যদি অস্তিত্বই নাই, তাৰ ধ্বংস হব কৰ পৰা? এতেকে জন্ম-মৃত্যুৰ কথাও বিভ্রম মাত্র। যাগ-যজ্ঞ বা তন্ত্র-মন্ত্র কৰি স্বর্গ লৈ গলেও জানো অজৰ-অমৰ হব পাৰি? ভোগৰ শেষত সংসাৰলৈ নামি পুনৰ জন্ম-মৃত্যুৰ বাটত অহা-যোৱা কৰিবই লাগিব। এতেকে জন্মৰ পৰা কর্ম নে কর্মৰ পৰা জন্ম, এনেবোৰ তর্ক বিড়ম্বনা; কিয়নো "ন জায়তে ন ম্রিয়তে কিঞ্চিদত্র জগত্রয়ে। ন চ ভাৱবিকাৰাণাং সত্তা ক্কচ ন বিদ্যতে ॥" (যোগবাশিষ্ঠ)।

হৰপ্রসাদ শাস্ত্রীৰ মতে প্রথম আৰু ঊনত্রিংশ দোহাৰ বৌদ্ধ কবি লুইপাদেই

চৌৰাশী মহাসিদ্ধৰ ভিতৰত প্ৰথম, আৰু তেওঁ শতাব্দী দশমৰ শেষ বা একাদশৰ আগভাগৰ লোক। অন্যতম বৌদ্ধ কবি-সিদ্ধ দাৰিকপাদে লুইক তেওঁৰ গুৰু বুলিছে; লুইপাদৰ আন নাম মৎস্যেন্দ্ৰ বা মৎস্যান্ত্ৰাদ। (অধ্যয়ন ৫৩-৫৬ পিঃ)

২৯। ৰাগ পটমঞ্জৰী—লুইপাদানাম্

ভাব না হোই অভাৱ ন জাই। অইস সংবোহেঁ কো পতিআই ॥
লুই ভণই বট দুলকৃখ বিণানা। তিঅ ধাএ বিলসই উহ লাগেনা ॥
জাহেৰ বাণ চিহ্ন ৰূব ণ জানী। সো কইসে আগম বেএঁ বখানী ॥
কাহেৰ কিস ভণি মই দিব পিৰিচ্ছা। উদক চান্দ জিম সাচ ৰি মিচ্ছা ॥
লুই ভণই মই ভাইব [ভাবই] কিস। জা লই অচ্ছম তাহেৰ উহ ণ দিস ॥

অসমীয়া অক্ষৰানুবাদ

ভাব (ও) নহয় অভাৱ (বোলাও) নযায়। এনে সংবোধত কোনে পতিয়ায় ॥
লুই ভণে বট (ৰূপ) দুৰ্লক্ষ্য বিজ্ঞান। তিনি ধাতু বিলসিছে উহ লগা টান ॥
যাৰ বৰ্ণ চিন ৰূপ (একোকে) নজানি। সিটো কেনেকৈ আগম বেদে বখানি ॥
কাক কিবা ভণি মই দিম জিজ্ঞাসা। উদকত চান্দ যেন সচা বা মিছা ॥
লুই ভণয় মই ভাবোঁ (বাৰু) কিটো। যি লই আছোঁ তাৰ উহ নেদেখোঁ ॥

মূল তত্ত্বঃ ভাব বা জগৎ অসৎ; এতেকে তাৰ অভাৱ বা ধ্বংস হয় বুলি পতিয়াব নাপায়। কায়-বাক্য-চিত ৰূপ ত্ৰিধাতুৰ সহায়ত ইন্দ্ৰিয়াতীত সহজানন্দৰ প্ৰকৃত অনুভূতি জন্মিব নোৱাৰে। যি নিৰ্বাণ বৰ্ণ-চিহ্ন-ৰূপ হীন, তাক নো আগম বেদে বখানিব কেনেকৈ? পানীত প্ৰতিবিম্বিত চন্দ্ৰ যেনেকৈ সচাও নহয়, মিছাও নহয়, তদ্ৰূপ। "অবিম্বিতস্য চন্দ্ৰস্য চলনে কৰ্ত্ৰ্কৰ্তৃতে। ন সত্যে নানৃতে যদ্বৎ তদ্বৎ কালস্য সৃষ্টিঃ।" (যোগবাশিষ্ঠ)।

কাহ্নুপাদৰ তত্ত্বমূলক আন এটি গীত; তাত লুইৰ "তৰু"ৰ উপমাকে ব্যৱহাৰ কৰিছে "মন তৰু" ইত্যাদি। তদুপৰি তেওঁৰ ৰূপাত্মক দোহা অক্ষৰানুবাদ।

১০। ৰাগ দেশাখ—কাহ্নুপাদানাম্

নগৰ' বাহিৰে হেৰ' ডুমুনী, তোৰ ঘৰ।
ছুই ছুই যাৱ শাস্ত্ৰাভিমানী বামুণ নৰ ॥
হেঁৰ ডুমুনী, তোৰ সমে মই কৰিম সঙ্গ।
নিৰ্ঘিণ কানু কাপালীক যোগী উলঙ্গ ॥

এক সি পদুম, চৌষঠী পাপৰি।
তাত চড়ি নাচ অ' ডুমুনী বাপুৰী ॥
হেৰ ডুমুনী, তোক পুছিম সদ্‌ভাৱে।
আহ-যাব তই ডুমুনী কাৰনো নাৱে ॥
অৱিদ্যা-তন্ত্ৰী বিষয়ৰ চাঙী, ডুমুনী বিক্ৰিয়ণা।
তোৰ হন্তে মই তন্ত্ৰ-ৰূপ ছাড়িলোঁ নটৰ পেড়া ॥
তোৰ তুল্য, অ' ডুমুনী, মইও কপালী।
তোৰ হন্তে এই গ্ৰহণিলোঁ হাড়ৰ মালী ॥
কায়া-সৰোবৰ ভাঙি অ' ডুমুনী খায় মোলান।
মাৰিম ডুমুনী তোক, তোৰ লয় পৰাণ ॥

মূল তত্ত্ব : মহাসুখ-স্বৰূপিণী পৰিশুদ্ধা অৱধূতী নৈৰাত্মা বা নিৰ্বাণ ইন্দ্ৰিয়-গ্ৰাহ্য নহয় বাবে অস্পৃশ্য ডুমুনীৰ তুল্য ; আৰু ৰূপ আদি বিষয়ৰ অতীত বুলি সি নগৰৰ বাহিৰীয়াৰ দৰে। ব্ৰাহ্মণৰ দৰে অন-সহজযানী যোগীয়ে নৈৰাত্মাৰূপী ডুমুনীক ছুই ছুই যায়, পিছে পাব নোৱাৰে। "পদ্মেকং নিৰ্মাণচক্ৰং চতুঃষষ্ঠী-দলযুক্তম্।" সৃষ্টি-ৰহস্য নিহিত এই নিৰ্মাণচক্ৰৰ ওপৰত উঠি নৈৰাত্মাৰূপী ডুমুনী নাচে ; আৰু নিৰ্ঘিণ নাওঠ সহজযানী যোগীয়ে তাক লাভ কৰে। কাপালীক-ৰূপী যোগীয়ে কুণ্ডল আৰু হাড়ৰ মালা পিন্ধিছে ; অপৰিশুদ্ধ অৱধূতীৰূপী ডুমুনীয়ে কায়া-ৰূপ সৰোবৰ ভাঙি বোধিচিত্ত-ৰূপ মৃণাল খাইছে ; এই অবিদ্যাৰূপিণীক হত্যা কৰা উচিত ॥

১৯। ৰাগ ভৈৰবী—কৃষ্ণ (বজ্ৰ) পাদানাম্।

ভব নিৰ্বাণে পড়হ মাদলা। মন-পৱন বেণি কৰণ্ডকশালা ॥
জঅ জঅ দুন্দুহি সাদ উছলিআঁ। কাহ্ন ডোম্বী বিবাহে চলিআ ॥
ডোম্বী বিবাহিআ অহাৰিউ জাম। জউতুকে কিঅ আণুতু ধাম ॥
অহণিসি সুৰঅ পসঙ্গে জাঅ। জোইনি জালে ৰঅণি পোহাঅ ॥
ডোম্বী এৰ সঙ্গে জোই ৰত্তো। খণহ ন ছাড়এ সহজ উন্মত্তো ॥

অসমীয়া অনুবাদ—

ভব-নিৰ্বাণত (বাজে) পটহ মাদল। মন-পৱন দুই কৰণ্ডক শাল ॥
জয় জয় দুন্দুভি শবদ উছলি। কাহ্নু (যায়) ডুমুনীক বিবাহলৈ চলি ॥

ডুমুনী বিবাহ কৰি বিনাশিম জন্ম। যৌতুকত লভিম অনুত্তৰ ধৰ্ম ॥
অহৰ্নিশি সুৰত-প্ৰসঙ্গত যাব। যোগিনীৰ জ্যোতি জালে ৰজনী পোহাব ॥
ডুমুনীৰ সঙ্গে যি যি ৰত। খন্তেক নছাড়ে তাক সহজ উন্মত্ত ॥

মৰ্মাৰ্থ ঃ ভৱ-নিৰ্বাণ পটহ-মাদল (বাদ্য) আৰু মন-চিত দুই ধৰ্ম কৰণ্ডকৰ আলয়-স্বৰূপ আকাশত অনাহত দুন্দুভিৰ ধ্বনি; কিয়নো-কৃষ্ণাচাৰ্য্যই অপৰিশুদ্ধা অৱধূতিকাক বিয়া কৰাব (অৰ্থাৎ ভৱ-নিৰ্বাণ আৰু মন-চিত ধ্বংস কৰি অবিদ্যা নাশিব) আৰু অনুত্তৰ ধাম (বা নিৰ্বাণ) যৌতুক ৰূপে লাভ কৰি পুনৰ্জন্মৰ হাত সাৰিব। তেতিয়াহে তেওঁ পৰিশুদ্ধা অৱধূতিকাৰ (নৈৰাত্মা-ৰূপিণীৰ) সহায়ত মহাসুখে কাল-কটাব। বীণাপাদৰ এনে এটি ৰূপকাত্মক দোহা—"সুজ-লাউ সসি লাগেলি তান্তী।"

"ললনা প্ৰজ্ঞা স্বভাবেন ৰসনোপাসংস্থিতা।
অৱধূতী মধ্যদেশে তু গ্ৰাহ্যগ্ৰাহকবৰ্জ্জিতা ॥"

সাহিত্যৰ ফালৰ পৰা ইয়াৰ অতি সৰহখিনি গীতেই অতীৱ সৌন্দৰ্য্যব্যঞ্জক আৰু ধৰ্মতত্ত্ব বা দাৰ্শনিক তথ্যৰ ফালৰ পৰাও বহুমূলীয়া। ভাষা-তত্ত্বৰ ফালৰ পৰা অসমীয়া আদি পূৰ-ভাৰতীয় ভাষাৰ আদিম অৱস্থাৰ নিদৰ্শন ৰূপে ইয়াৰ মূল্য ততোধিক।

বিশেষ মন কৰিব লগা কথা, অসমীয়া কোনো পণ্ডিতে আজিলৈকে এই গীতবোৰৰ কোনো মূল পুথি চকুৰে দেখিবলৈ পোৱা নাই; বঙালী আৰু মৈথিলী আদি ভাষাৰ পণ্ডিতসকলৰ চকুৰেহে এই পাঠবোৰ চাবলৈ পোৱা হৈছে। গতিকে অসমীয়াৰ ফালৰ পৰা এই পাঠবোৰৰ লৰ-চৰ কৰিবৰ আশঙ্কা যে দূৰৰ কথাই, অসমীয়া নজনা লিপিকাৰে ইয়াৰ অনেক অসমীয়া ৰূপ আনফালে পোনাই বিকৃত কৰাও অসম্ভৱ নহয়; কিয়নো বঙালী পণ্ডিতসকলে মৈথিলী লিপিকাৰক আৰু মৈথিলী পণ্ডিতসকলে বঙালী সম্পাদকক মূল পাঠ বিকৃত কৰা বুলি পৰস্পৰ অভিযোগ কৰিবই লাগিছে।

আন এটি লাগতিয়াল কথা, এই বৌদ্ধ কবিসকলৰ ভিতৰত বিচাৰ কৰিলে অসমীয়া কবি কেইবাজনো ওলাব পাৰে বুলি সৰহপাদৰ প্ৰসঙ্গত উল্লেখ কৰা হৈছে। "সাব কৰী হৰি নামৰ মালা। ফুলিছে কমল ফুল, গুঞ্জৰে ভমৰা ॥" এই ঘোষাৰ প্ৰসঙ্গত দেহ-বিচাৰৰ গীতৰ সম্পৰ্কত উল্লেখ কৰা বৌদ্ধ সিদ্ধাচাৰ্য্য মীননাথৰ কবিতা কেফাকি একবিংশ দোহাৰ সংস্কৃত টীকাৰ লগত দিয়া আছে।

অন্ততঃ মীননাথ কামৰূপৰ লোক বুলি তিব্বতীয় গ্ৰন্থৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি তাৰানাথ আৰু টুচ্চী আদিয়ে স্বীকাৰ কৰিছে। হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰীয়ে চৌৰাশী সিদ্ধাচাৰ্য্যৰ প্ৰথম বোলা প্ৰথম আৰু উনত্ৰিংশ ধৰ্ম-তত্ত্বমূলক দোহাৰ প্ৰসিদ্ধ কবি লুই। পাদৰ নামটোও লৌহিত্যপাদৰ চমুকৰণ বুলি কোনোৱে ভাবে। এই বৌদ্ধ কবিসকলৰ কোনো কবিতা যে অসমত নাই, পৰবৰ্ত্তী বৈষ্ণৱ ধৰ্মত অসমীয়া সমাজৰ সম্পূৰ্ণ শোধনেই তাৰ কাৰণ বুলিব লাগিব। অসমত পাল ৰাজত্ব একাদশ শতিকাৰ আৰম্ভৰ পৰা দ্বাদশৰ মাজলৈকে থাকে; এওঁলোকৰ কেইবাজনো পাল ৰজা কোনো বৌদ্ধ সিদ্ধৰ লগত সংশ্লিষ্ট আছিল বুলি বুজিব পাৰি। ইয়াৰ তেৰটি দোহাৰ কবি কাহ্নুপাদ বা কৃষ্ণাচাৰ্য্য সপ্তদশ সিদ্ধ; এওঁ ষষ্ঠত্ৰিংশৎ দোহাত নিজক হাড়িপা বা জলন্ধৰিপাদৰ শিষ্য বুলি চিনাকি দিছে। এই হাড়িপাৰে আন এজন শিষ্য গোপীচন্দ্ৰ পুৰণি কামৰূপৰ গোপীচন্দ্ৰৰ গান, মাণিকচন্দ্ৰৰ গান বা ময়নামতীৰ গানৰ প্ৰসিদ্ধ নায়ক। তদুপৰি গোপীচন্দ্ৰ পুৰণি কামৰূপ কমতাৰ ৰজা দুৰ্লভচন্দ্ৰ আৰু ধৰ্মপালৰ লগত অন্ততঃ জনশ্ৰুতিমতে জড়িত; যেনেকৈয়ে হওক শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ কাললৈকে কামৰূপ যে নানা বৌদ্ধ-সম্প্ৰদায়ৰ তপত খোলা আছিল বৈষ্ণৱ-চৰিত কেবাখনেও তাৰ সাক্ষ্য দিয়ে।

আদি মধ্যযুগৰ এই বিচাৰ আমি নিজে সাম্প্ৰতিক বিবেচনা কৰিছোঁ, যি হেতুকে এই কালছোৱাৰ আৰু তথ্য বিচাৰিলে ওলাব পাৰে বুলি আমাৰ বিশ্বাস। চৰ্য্যাচৰ্যবিনিশ্চয়ৰ অসমীয়া সম্পাদন এটি অচিৰে আৱশ্যক; তাৰ তত্ত্ব আৰু দেশজ শব্দমালা, অসমীয়া কাৰক বিভক্তি প্ৰত্যয় প্ৰভৃতিৰ উৎপত্তিৰ উপৰি তাৰ ছন্দ আৰু কবিতাৰ গঢ়, বৰগীতৰ ৰচনাৰ লগত তাৰ গঠন-শৈলীৰ অপূৰ্ব সামঞ্জস্য, তাৰ ৰূপক আৰু দাৰ্শনিক তত্ত্বসমূহৰ বিশেষ আলোচনা হলে সি বৰ্তমান অসমীয়া সাহিত্যত এটি নতুন প্ৰেৰণা যোগাব পাৰে। ইয়াৰ লগতে ডাকৰ বচনৰো এটি বৈজ্ঞানিক-বিচাৰ-সম্পন্ন সম্পাদন লাগে; তাত অকল অসমৰ উজনি-নামনিয়েই নহয়, বঙালী আৰু উড়িয়া প্ৰভৃতিৰ বচনবোৰৰ তুলনামূলক আলোচনা থকা উচিত। এইদৰেই মণিকোঁৱৰ-ফুলকোঁৱৰ গীতৰ সংস্কৰণতো তাত সোমোৱা বা তাৰ লগত মিল থকা দেশী-বিদেশী সাহিত্যিক উপাদান আদি ফঁহিয়াই দেখুৱালে উপাদেয় পুথি হয়। সৰ্বাতোকৈ, অসমীয়া বিপুল জন-সাহিত্যৰ গীত-মাত সাধু পটন্তৰ আদিবো বিশ্লেষণমূলক আৰু তুলনাত্মক সম্পাদন এটি অত্যন্ত বাঞ্ছনীয়।

পুথি দুই

শেষ মধ্যযুগৰ অসমীয়া সাহিত্য

আগকথা ঃ (ক) ৰাজনৈতিক পৰিস্থিতি। পুষ্যবৰ্মা, শালস্তম্ভ আৰু ব্ৰহ্মপালকে আদি কৰি নৰকবংশীয় ৰজাসকলৰ তিনটি পৰিয়ালৰ ভিতৰেদি লিপিমূলক প্ৰমাণৰ যোগেদি দ্বাদশ শতিকাৰ মাজভাগলৈকে এটি ধাৰাবাহিক ৰাজ-মালা পোৱা হল। ইয়াৰ উপৰি, জয়পাল নামে পুৰণি কামৰূপৰ এজন ৰজাই তেওঁৰ তুলাপুৰুষ দানত প্ৰহাস নামৰ পণ্ডিত এজনক নৱ শত সোণৰ মোহৰ আৰু এক সহস্ৰ দোণ ধান উৎপন্ন হোৱা মাটি দান দিয়া বুলি শিলিমপুৰ লিপিত উল্লেখ কৰা আছে। লণ্ডনৰ ইণ্ডিয়া অফিছত সংৰক্ষিত ছান্দোগ্য-পৰিশিষ্ট-প্ৰকাশ নামৰ পাণ্ডুলিপিতো জয়পাল ৰজাৰ নাম পোৱা হয়; পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্য্যৰ মতে এই দুই লিপিৰ কাল, আৰু সেইগুণে জয়পালৰ ৰাজত্ব, দ্বাদশ শতিকাৰ মাজ ভাগত নিৰ্দিষ্ট কৰিব পাৰি। ইহাতে ষোড়শ শতিকাৰ শঙ্কৰ-চৰিতৰ ৰচয়িতা ৰামচৰণ ঠাকুৰে কৈছে, যেতিয়া ধৰ্মপাল ৰজাই "আপোনাৰ ৰাজ্য এৰি বিদেশক গৈলা", "দুৰ্লভ নাৰা(য়)ণ তাৰ বেলেগীয়া ভাই। সিও কতোদিনে ৰাজ্য ভৈলা এক ঠাই॥" তেনেহলে স্থানীয় শাসনমূলক আৰু চৰিতমূলক প্ৰমাণৰ পৰা ধৰ্মপালতে কামৰূপৰ পাল ৰাজত্ব শেষ বুলি ভৰা হৈছিল যদিও, বাহিৰৰ ঠিক তেনে প্ৰমাণৰ পৰা আমি আকৌ সেইদৰে ভাবিব নোৱৰা হওঁ; এই উভয় সঙ্কটত একমাত্ৰ সমাধান ৰূপে দ্বাদশ শতিকাৰ শেষ ভাগত আগৰ ৰাজপৰিয়ালবোৰৰ মাজত পুৰণি কামৰূপ ৰাজ্য ভাগ ভাগ হয় বুলি ভাবিব পাৰি, আৰু এই ধাৰণাও আকৌ লিপিমূলক আৰু চৰিতমূলক বিভিন্ন প্ৰমাণৰ পৰা সমৰ্থিত হয়। গুৱাহাটীৰ কানাই বৰশী শিলত কটা "শক ১১২৮ ঃ শকে তুৰগযুগ্মেশে মধুমাস ত্ৰয়োদশে। কামৰূপম্ সমাগত্য তুৰষ্কাঃ ক্ষয়মায়য়ুঃ॥" এই কাল ১২০৬ খৃঃৰ ২৭ মাৰ্চ মান হয়; মুছলমান বুৰঞ্জীলেখকৰ টোকায়ো এই সত্য সমৰ্থন কৰিছে। ১১৯৭ খৃঃ ত মহম্মদ বখ্‌তিয়াৰ খিলজিয়ে বঙ্গৰ সেন বংশৰ শেষ ৰজা লক্ষ্মণক পৰাজয় কৰে; তেওঁৰ তিব্বত আক্ৰমণৰ কাহিনী টাবাকোৱাৎ-ই-নছিৰি আৰু ৰিয়াজ-উছ-

ছালাটিনত বর্ণোৱা আছে, আৰু তাৰ মতে বখ্‌তিয়াৰ খিলজিয়ে উত্তৰলৈ আহি কামৰূপ ৰাজ্য আক্ৰমণ কৰিবৰ চেষ্টা কৰোঁতে তেওঁৰ ভালেমান সৈন্য হানি হৈ ঘাটি খাই ওলটে আৰু বখ্‌তিয়াৰে নিজে প্ৰাণ লৈ কানে-কানমাৰিয়েহে সাৰি যায়। এয়ে কামৰূপৰ প্ৰথম মোগল আক্ৰমণ। আকৌ টাবাকোৱাৎ-ই-নছিৰি মতে ১২২৭ খ্ৰঃত বঙ্গৰ ৰাজ্যপাল ঘিয়াছুদ্দিনে কামৰূপ আক্ৰমণৰ দ্বিতীয় অভিযান চলাই ব্যৰ্থ হয়। এই একে মূল মতেই ইখ্‌তিয়াৰুদ্দিন য়ুজবক্‌ টুগ্ৰিখানে ১২৫৭ খ্ৰঃত কামৰূপ তৃতীয় বাৰ আক্ৰমণ কৰি স্বয়ং ছুলটানকে আদি কৰি বহুত প্ৰাণ-নাশেৰে ঘাটি খাই ওলটে। আকৌ আলমগিৰনামা মতে মহম্মদ শ্বাই ১৩৩৭ খ্ৰঃত কামৰূপৰ পঞ্চম আক্ৰমণৰ বাবে এক লাখ সুসজ্জিত অশ্বাৰোহী পঠায় কিন্তু সিইঁতৰ ছাঁ এটিও এই দেশৰ পৰা ঘূৰি যাবলৈ নাপালে। এই পৰাজয়ৰ পোতক তুলিবলৈ মহম্মদ শ্বাই পুনৰ বিপুলতৰ এদল সৈন্য পঠায়, কিন্তু সেই সৈন্যদলে বঙ্গ দেশৰ পৰা ইকালে উজাবলৈ সাহ নকৰাত এই ষষ্ঠ আক্ৰমণ ঢোপাতে মৰহে। "যবনানাং জিত্বা অন্নমিদম্ প্ৰাপ্তম্" বুলি খোদিত অসমৰ হাবিয়ে-বননিয়ে সিচৰতি হৈ পৰি থকা অনেক ছিলৈ-বৰটোপে নেৰা-নেপেৰা মুছলমানৰ আক্ৰমণৰ ওপৰত জয়-লাভৰ অলেখ প্ৰমাণ দিয়ে। পুৰণি এই বিপুল কামৰূপ ৰাজ্যৰ পছিমৰ ফালৰ পৰা ওপৰা-উপৰিকৈ হোৱা মুছলমান আক্ৰমণবোৰেৰে প্ৰায় একে লগে এই ৰাজ্যৰ পূৱ ফালৰ পৰা ১২২৮ খ্ৰঃত শ্যান্‌ জাতিৰ থাই কৈদৰ আশ্যাম্‌ বা আহোমবিলাকে চুকাফাৰ নেতৃত্বত উজনি ব্ৰহ্মৰ উত্তৰ-পূৱ পৰ্বত-মালাৰ মৌলুং বা তেনে কোনো ঠাইৰ পৰা আহি এই দেশ আক্ৰমণ কৰে; আৰু ক্ৰমে ক্ৰমে ইয়াৰ পূৰ্ববৰ্তী মতক-মৰাণ, বৰাহী-কছাৰী, চুটিয়া-বাৰভূঞা আদি শাসকসকলক ছলে-বলে জিনি এই দেশ অধিকাৰ কৰে।

(খ) **সামাজিক সাৰাংশ।** অসমৰ মিকিৰৰ পৰ্বতত পোৱা বৰগঙ্গা শিলালিপিয়েই অসমৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্ম সম্পৰ্কে এতিয়ালৈকে ওলোৱা আটাইবোৰ লিপিতকৈ পুৰণি। এই শিলালিপিত ষষ্ঠ শতিকাৰ আগভাগৰ কামৰূপৰ ৰজা মহাভূত বৰ্মাক তেওঁৰ মন্ত্ৰী আৰ্য্যগুণে "পৰম ভাগৱত" বুলি উল্লেখ কৰিছে; কিন্তু ৪০০-৪৬০ খ্ৰঃত ভাৰতবৰ্ষত ৰাজত্ব কৰা চন্দ্ৰগুপ্ত, কুমাৰগুপ্ত আৰু স্কন্দগুপ্ত আদি গুপ্ত ৰজাসকলৰ মোহৰতো তেওঁলোকৰ এই একে "পৰম ভাগৱত" উপাধি পোৱা হয়। সপ্তম শতিকাৰ আগছোৱাৰ পৰা দ্বাদশৰ আগছোৱালৈকে কামৰূপৰ নৰকবংশী ৰজাসকলৰ তামৰ ফলিবোৰৰ শেৰখনত ৰাজে আটাইকেইখনেই শিৱৰ

বন্দনাৰে আৰম্ভ হলেও, "ধাত্ৰীমুচ্চিক্ষিপ্সোৰম্বুনিধে ৰুপটকোল ৰূপস্য চক্ৰভৃত" বিষ্ণুৰ অংশ বুলি নৰকৰ চিনাকি প্ৰায় প্ৰত্যেকখনতে থকাৰ উপৰিও বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰতি ক্ৰমে বাঢ়ি অহা ভক্তিৰ চূড়ান্ত প্ৰকাশ পাইছে শেষজন ৰজা ধৰ্মপালৰ শেষখন তামৰ ফলিত। ঘোৰ শৈৱ এই নৰকবংশী ৰজাসকলৰ শত-সহস্ৰ বছৰৰ পুৰণি ধৰ্মবিশ্বাস মতে এই শেষজন ৰজা ধৰ্মপালে তেওঁৰ প্ৰথম দুখন তামৰ ফলি শিৱৰ বন্দনাৰে আৰম্ভ কৰিও তেওঁৰ শেষৰ তৃতীয়খন ফলিত শিৱক একেবাৰে গুচাই তাৰ ঠাইত "স্বস্তি। শ্ৰীমান্ স ক্ৰোড়ৰূপো জয়তি" বুলি বিষ্ণুৰ বন্দনাৰে আৰম্ভ কৰিছে। অকল ইমানেই নহয়, বিষ্ণুৰ বন্দনাৰেই আৰম্ভ কৰি এই ফলিৰ প্ৰথম আঠটি শ্লোক ৰজাই আগ্ৰহেৰে নিজে ৰচনা কৰাৰ উপৰিও, ৰজা বলবৰ্মাৰ ৰাজত্বৰ পৰা ধৰ্মপালৰ নিজৰ দ্বিতীয় ফলিৰ কাললৈকে দিয়া মাটিতকৈ সৰহ অৰ্থাৎ দশ সহস্ৰ দোণ ধান উৎপাদন কৰা মাটি দান দিছে—"সকলবিপ্ৰকুল প্ৰদীপঃ শ্ৰীমান্ বভূৱ মধুসূদননামধেয়ঃ। যো বাল্যতঃ প্ৰভৃতি মাধৱপাদপদ্মপূজা-প্ৰপঞ্চৰচনা(?) সুচিৰং চকাৰ।" অসমৰ ধৰ্ম-মতৰ সামাজিক বুৰঞ্জীত এই পৰিবৰ্ত্তন নিশ্চয় সামান্য ঘটনা নহয়, আৰু ধৰ্মপালৰ বিষয়েও ই শুদা-শুদি সাহস আৰু ধাউতিৰ কথা হব নোৱাৰে। শঙ্কৰ-চৰিত মতে "ধৰ্মপাল ৰজা আছিলেক কামেশ্বৰ।" "কামাখ্যা দেৱীয়ে যেৱে তাঙ্ক শাপ দিলা। আপোনাৰ ৰাজ্য এৰি বিদেশক গৈলা॥" কামাখ্যাৰ শাপৰ কোনো কাৰণ উল্লেখ নথকাত নতুন ধৰ্মগ্ৰহণ সাহসৰ বিৰুদ্ধে ইয়াক জন-সাধাৰণৰ অন্ধ-বিশ্বাস বুলি সহজে বুজিব পাৰি। পুৰণি কামৰূপত এই নৱ ধৰ্মৰ অভ্যুত্থানৰো অন্যতম প্ৰমাণ ভাৰত-প্ৰসিদ্ধ সমসাময়িক সংস্কৃত গ্ৰন্থ কালিকা পুৰাণ। ইয়াত এহাতে যেনেকৈ দেৱী-উপাসনাৰ বাবে পৱিত্ৰ বুলি পুৰণি কামৰূপৰ অসংখ্য নদ-নদী পৰ্বত-ভৈয়ামৰ বিৱৰণ, পঞ্চ-মকাৰ সাধন আৰু নৰ-বলিৰ বৰ্ণনা দিয়া আছে; সেইদৰেই এই কালিকা পুৰাণতে বিষ্ণুপূজাৰ উল্লেখ গৌণভাৱে হলেও যথেষ্ট পোৱা হয়। ইয়াৰ উপৰিও উত্তৰ লখীমপুৰ মহকুমাত কিছুমান বছৰৰ আগতে আবিষ্কাৰ কৰা ১৩৯২ আৰু ১৪০১ খৃঃত কোনোবা সধয়া পুৰীৰ (সম্ভৱ সদিয়াৰ) এজন ৰজাই বাসুদেৱৰ পৰম ভক্ত হৰি নামৰ বামুণ এজনক মাটি দান কৰা তামৰ ফলিত শিৱ-পাৰ্বতীৰ লগতে কৰা বিষ্ণুৰ বন্দনা বিশেষ উল্লেখযোগ্য। গতিকে শৈৱ-শাক্ত ধৰ্মৰ প্ৰভাৱ লগত থাকিলেও বৈষ্ণৱ ধৰ্মই দ্বাদশ শতিকাৰ পৰা আগ ঠাই লোৱা বুলি সহজে বুজিব পাৰি।

(গ) **সাহিত্যিক লক্ষণ**—ধৰ্মমূলক চিন্তা-ধাৰাত যেনেকৈ আদযুগৰ সামৰণিত শৈৱ-শাক্ত আৰু বৌদ্ধ-বৈষ্ণৱ ভাবৰ যুজ-বাগৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰাধান্য-লাভত ওৰ পৰিল, চৰ্য্যাচৰ্য্য-বিনিশ্চয়ৰ মৈথিলী-উড়িয়া-বঙলা-অসমীয়া ভাষাৰ সানমিহলি সেইদৰে এই যুগৰ পাতনিতে অসমীয়া আদি স্বকীয়া গঢ়লৈ আহিল। তথাপি বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰাধান্য-লাভ সত্বেও শাক্ত ধৰ্মই যেনেকৈ তেতিয়াও ফেপেৰি পাতিয়ে থাকিল, অসমীয়া ভাষাই সেইদৰে স্বকীয়া গঢ় লৈও কিন্তু বঙলা ভাষাকো সামৰি আছিল। ইয়াৰ প্ৰমাণ স্বৰূপে শূন্যপুৰাণ, আৰু কৃষ্ণকীৰ্ত্তন নামৰ প্ৰখ্যাত গ্ৰন্থ দুখনৰ ভাষা বৰ্ত্তমান বঙলাতকৈ অসমীয়াৰ লগতহে ঘনিষ্ঠৰূপে সম্পৰ্কিত হলেও, বঙালী সাহিত্যকসকলে এই দুই দুখন প্ৰাচীনতম বঙলাৰ নিদৰ্শন বুলিহে ধৰে। ভাবৰ ফালৰ পৰা, শূন্যপুৰাণ, দীনেশচন্দ্ৰ সেনৰ মতে শৈৱ আৰু আমাৰ মতে বৌদ্ধধৰ্মমূলক ; আৰু কৃষ্ণকীৰ্ত্তন সুনীতিকুমাৰ চট্টোপাধ্যায়ৰ মতে বৌদ্ধ প্ৰভাৱৰ, আৰু আমাৰ মতে বৈষ্ণৱ প্ৰভাৱৰ কিন্তু অন-বৈষ্ণৱ কাব্য। ইয়াৰ বাহিৰে, গোপীচন্দ্ৰৰ গানো এই যুগৰে বৈষয়িক সাহিত্য, আৰু ই পুৰণি কামৰূপৰ ভিতৰুৱা ৰংপুৰ জিলাৰ পৰা গ্ৰিয়াৰ্ছনে সংগ্ৰহ কৰিলেও ইয়াকো বঙলা বুলি দাবী কৰা হয়। এইখিনি এৰি বৰ্ত্তমান অসমৰ চাৰি সীমাৰ ভিতৰত ৰচিত সাহিত্যৰ ভিতৰত ইয়াৰ পৰবৰ্তী যুগৰ বৈষ্ণৱ ভণিতা থকা ৰামায়ণ, মহাভাৰত আৰু পুৰাণৰ ভাঙনিবোৰক পূৰ্ব-বৈষ্ণৱ সাহিত্য বোলা হৈছে ; যিহেতুকে দেঢ়শ দুশ বছৰৰ আগৰ পাণ্ডুলিপিও বৰ্ত্তমান পাবলৈ নাই আৰু যিহেতুকে বৈষ্ণৱ-ধৰ্ম-পৰিশোধিত অসমীয়া সমাজৰ মাজেদি এইবোৰ সাহিত্য বৰ্ত্তমান যুগলৈ সৰকি আহিছে। পূৰ্ববৈষ্ণৱ যুগৰ সাহিত্য বুলি গ্ৰহণ কৰাৰ আগতে "কথা-গুৰুচৰিত"ত মাধৱ কন্দলীৰ ৰামায়ণ সম্পৰ্কে থকা এই স্বাভাৱিক কাহিনীয়েই সতৰ্ক-বাণী শুনায় নিশ্চয়—"তেহে (শঙ্কৰদেৱ-মাধৱদেৱ) আদ্য উত্তৰা কৰিছে ; কাপৰ-গাবি দৰে আগ-গোৰ সমে বল। উপদেশ আঁচুৰুল হল। আগে উপদেশ নাই, "শুভ শুভ" হে আছিল আধ্যাত ; ছোট আতা (মাধৱদেৱে) দিছে।"

অন-বৈষ্ণৱ সাহিত্য—(১) গোপীচন্দ্ৰৰ গান

ভাটিৰ ৰংপুৰৰ পৰা "ময়নামতীৰ গান" বুলি কিছুমান মৌখিক গীত গোটাই ছাৰ জৰ্জ আব্ৰাহাম গ্ৰিয়াৰ্ছনে ক্ৰমে ক্ৰমে প্ৰকাশ কৰে। তাৰ দেঢ়কুৰি বছৰ

মানৰ ভিতৰত বিশ্বেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্য্য বোলা এজনে এই গীতবোৰৰ আৰু এটি পাঠ গোটায়। তাৰ পাছত ত্ৰিপুৰা আৰু চাটগাঁৱত ভৱানী দাসৰ আৰু উত্তৰ বঙ্গত স্থকুৰ মহম্মদৰ ৰচিত এই বিষয়ৰ গীতৰ পুথি দুখন পোৱা হয়; অৱশ্যে ইয়াৰ কোনোখনেই দুশ বছৰ বা তাৰ অধিক পুৰণি নহয়। ইয়াৰ বাহিৰে প্ৰায় সপ্তদশ শতিকাত দুৰ্লভ মল্লিক নামে এজনেও গোপীচন্দ্ৰ আৰু ময়নামতীৰ সম্পৰ্কে কিছুমান গীত ৰচিছিল বুলি কয়। হাতে ঢুকি পোৱা-নোপোৱা এনে আটাইখিনি গীতৰ পৰা বসন্তৰঞ্জন ৰায় আৰু দীনেশচন্দ্ৰ সেনৰ সম্পাদিত বৰ্ত্তমান "গোপীচন্দ্ৰেৰ গান" প্ৰকাশিত হৈছে।—

"মাণিকচন্দ্ৰ ৰাজা ছিল ধৰ্মী বৰ ৰাজা।
মএনাক বিবা কৰিল তাৰ নও বুড়ি ভাৰ্যা॥
মএনাক বিৱা কৰি ৰাজাৰ নাপূৰিল মনেৰ আশ।
তাৰ পৰ দাবপুৰৰ পঞ্চ কন্যা বিৱা কৰি পূৰি গল মনৰ হাবিলাস॥
আজি আজি কালি কালি বাৰ বছৰ হৈল।...
দেখিবাৰ নপাবি মহাৰাজ (মএনাক) ব্যাগল কৰি দিল॥"

এইদৰেই সংগ্ৰহটি আৰম্ভ হৈছে, আৰু পাদটোকাত ইয়াৰ পাঠান্তৰ দিছে—

"ময়নামতীৰ বিআও হৈল মাণিকচন্দ্ৰেৰ ঘৰে।
সিন্দুৰমতীৰ বিআও হৈল নীলমণি ৰাজাৰ ঘৰে॥
মএনাক বিআও কৰি ৰাজা পঞ্চাস বিআও কৰে।
বুঢ়া দেখি মএনামতীক ব্যাগল কৰি দিলে॥
মহাৰাজা ৰাজ্য কৰি খায় পাটেৰ উপৰ।
মএনাক ঘৰ-বন্দী দিলে ফেৰুসাৰ বন্দৰ॥
মহাৰাজা ৰাজ্য কৰি খায় পাটেৰ উপৰ।
মএনামতী চৰ্খা কাটি ভাত খায় বন্দৰেৰ ভিতৰ॥"

বিশেষৰূপে মৌখিক গীতৰ ওপৰত সংগৃহীত হলেও আৰু সেই মৌখিক গীতবোৰে পুৰণি কামৰূপৰ কমতা ৰাজ্য বঙ্গদেশৰ অন্তৰ্ভুক্ত হোৱাৰ ভালেমান কালৰ পাছত লিখিত অৱস্থালৈ আনিলেও, এইবোৰ যে পুৰণি কামৰূপ-কমতাৰ পুৰণি অসমীয়া ভাষা সেই কথা নাজানি বা পাহৰি অসমীয়া ভাষাৰ গভীৰ অজ্ঞতাৰে সংগ্ৰাহক বা সম্পাদকসকলে ইয়াক বঙলা গীত বুলি ব্যৱহাৰ কৰিলেও এই গীতৰ পাঠত, ঘাইকৈ পাঠান্তৰত, অসমীয়া শব্দাৱলী আৰু অসমীয়া ব্যাকৰণৰ

চিন-চাব একেবাৰে মাৰি পেলাব পৰা নাই নিশ্চয়। শব্দাৱলী আৰু ব্যাকৰণ আদিত “ময়নাক বিআও কৰি পঞ্চাশ বিআও কৰে। বুঢ়া দেখি মএনামতীক ব্যাগল কৰি দিলে॥” আৰু ব্যৱহাৰতো “মহাৰাজা ৰাজ্য কৰি খায় পাটেৰ উপৰ। ময়নামতী চৰ্খা কাটি ভাত খায় বন্দৰেৰ ভিতৰ॥” অৰ্থাৎ কটনা কাটি ভাত খোৱা কথা অসমীয়াবো অসমীয়া বুলি নোৱাৰি। কিন্তু এই গীতখিনি অন্ততঃ অসমীয়া পণ্ডিতৰ সহায়ত সংগৃহীত আৰু সম্পাদিত হোৱা হলেও নিশ্চয় ইয়াৰ ৰূপৰ বহুত সলনি হলহেতেন। তথাপি বঙালী পণ্ডিতসকলে এই মাণিক-চন্দ্ৰ ৰজাৰ সঠিক নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰিলেও তেওঁলোকৰ মতে ভাবাৰ প্ৰাচীনতাৰ হেতুকে এই ৰজাজন একাদশ শতিকাৰ আগ ভাগৰ আৰু গীতবোৰ সেই শতিকাৰ পিছ ছোৱাৰ হব বুলি সেই প্ৰাচীনত্বৰ চানেকি দিছে।—

“জীৱৰ জীৱন-ধন কন্যা সঙ্গে গেলে।
ৰান্ধিয়া দিমু অন্ন সন্ধ্যাৰ কালে॥
পিপাসাৰ কালে দিম পানী।
হাসিয়া খেলিয়া পুহামু ৰজনী॥
কে কয় এগুলা কথা কে পইতাই।
পুৰুষেৰ সঙ্গে গেলে স্ত্ৰীক বাঘে ধৰে খায়॥”

আৰু “নযাইও নযাইও ৰাজা দূৰ দেশান্তৰ।” এনে ভাষা নিতান্ত ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ আগৰ অসমীয়া হব নোৱাৰে। যিহওক, এতিয়া কাহিনীৰ ফালৰ পৰাই ইয়াৰ বিচাৰ কৰা হওক।

মাণিকচন্দ্ৰ ৰজা ন-বুৰি বা ন-কুৰি ভাৰ্য্যাৰ ভিতৰত মইনামতী পুৰণি আছিল। এওঁক বুঢ়ী দেখি ৰজাই বেলেগ কৰি দিয়া আদি নানা দোষৰ ফলত ৰাজ্যত অমঙ্গল মিলিল আৰু ৰজাবো কাল কাষ চাপিল। অনেক অন্যায়ৰ সত্ত্বেও বিপদৰ সময়ত সতী মইনামতী আঁতৰি থাকিব নোৱাৰি স্বামীৰ উদ্ধাৰৰ বাবে প্ৰাণপণে যত্ন কৰিলে; কিন্তু শেষত যম ৰজাই কিবা এটা চেলুৰে মইনামতীক আঁতৰাই মাণিকচন্দ্ৰৰ প্ৰাণ ললে। তাৰ পাছত মইনামতীৰ ধৰ্ম-গুৰু গোৰক্ষনাথ আহি মইনামতীক সান্ত্বনা দিলে বোলে তেওঁৰ স্বামীৰ মৃত্যু হল যদিও অচিৰে তেওঁ এটি উপযুক্ত পুত্ৰ লাভ কৰিব। সেই মতেই গোপীচন্দ্ৰৰ জন্ম হল; পিছে তাতো লেঠা লাগিল; কিয়নো, গোপীচন্দ্ৰই পৰমায়ু পালে মুঠেই ওঠৰ বছৰ। ইয়াৰ বিৰুদ্ধে কৰা অভিযোগৰ ফলত এই আশ্বাস পালে বোলে হাড়ি সিদ্ধক

উপাসনা কৰিলে গোপীচন্দ্ৰ অমৰ হব পাৰিব। ন নে বাৰ বছৰত গোপীচন্দ্ৰই কোনোবা হৰিশ্চন্দ্ৰ ৰজাৰ "অদুনাক বিয়াও কৈলে পদুনাক পাইলে দানে।" যেতিয়া মইনামতীয়ে অদুনা-পদুনাক এৰি হাড়ি সিদ্ধৰ শিষ্য হবলৈ সন্ন্যাস গ্ৰহণ কৰিবলৈ গোপীচন্দ্ৰক কলে, তেতিয়াই লাগিল মহা লেঠা! ভৱানী দাসৰ "গোপী-চন্দ্ৰৰ পাঁচালীত" এই ছোৱা আৰু সুকুৰ মহম্মদৰ "গোপীচন্দ্ৰৰ সন্ন্যাস"ত তাৰ পিছৰ ছোৱা সুন্দৰকৈ বৰ্ণোৱা আছে। যিহওক, অনেক কষ্ট আৰু পৰীক্ষাৰ পাছত গোপীচন্দ্ৰ হাড়ি সিদ্ধৰ শিষ্য হৈ পিতাকৰ ৰাজ্যলৈ ঘূৰি আহিল, আৰু মাণিকচন্দ্ৰৰ দিনৰ অমঙ্গল আঁতৰাই দেশত সুখ-শান্তি থাপনা কৰিলে।

কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা প্ৰকাশিত এই সংগ্ৰহটিৰ সুধী সম্পাদকদুজনে গোপীচন্দ্ৰ মাণিকচন্দ্ৰ বা গোৰক্ষনাথৰ যি ঐতিহাসিকতা ৰচিবৰ প্ৰয়াস পাইছে, সি প্ৰকৃত ঘটনাৰ লগত থাপ-খোৱা নহল; কিয়নো মাণিকচন্দ্ৰ বঙ্গদেশৰ ৰজা বুলি দাবী কৰিও সম্পাদকদুজনে সৈ কাঢ়িছে, অলপলৈকে, সম্ভৱতঃ গ্ৰিয়াৰ্চনৰ সংগৃহীত গীতবোৰৰ প্ৰচাৰৰ আগলৈকে, এই দুজন ৰজাৰ নাম আৰু কাহিনী বঙ্গবাসীৰ কাণত আচহুৱা লাগিছিল। কিছু দিনৰ আগতে ঢাকা বিক্ৰমপুৰৰ পাইকপৰা গাঁৱত পোৱা বাসুদেৱ মূৰ্ত্তিৰ লগৰ লিপিত লিখিছে কোনোবা পৰোদাসৰ পুতেক গঙ্গাদাসে গোবিন্দচন্দ্ৰৰ ৰাজত্বৰ ত্ৰয়োবিংশ বছৰত সেই মূৰ্ত্তি থাপনা কৰিছিল। এই গোবিন্দচন্দ্ৰক গোপীচন্দ্ৰৰ লগত এক বুলিবৰ হেতু নাই, কিয়নো দুইজন ৰজাৰ কাহিনী নিমিলে। উড়িষ্যাতো এই গোপীচন্দ্ৰৰ কাহিনী সংগৃহীত হৈছে, আৰু অসমীয়া "জনা গাভৰুৰ গীত"ৰ নায়ক গোপীচন বা গোপীচন্দ্ৰও মূলত একে হব পাৰে; কিয়নো এই গীতবোৰ পূৰ্ব ভাৰতৰ "যুগী" (যোগী) বা নাথ শ্ৰেণীৰ মুখেই এইদৰে প্ৰচলিত হোৱা সম্ভৱপৰ। মাধৱ কন্দলীৰ চতুৰ্দশ শতিকাত ৰচিত ৰামায়ণত এই নাথ সম্প্ৰদায়ৰ লোকৰ এটি ধেমেলীয়া বৰ্ণনা আছে—

"যোগীৰ কান্ধত কানি-ঝুলি যত হাতে দোৱাদশ কাথি।
সৰৱন্তে লৰ- ৰন্তে পাছে চান্তে, হিয়া মান গৈল ফাটি ॥৬।
পাইলেক ভাগৰ ভোকণ্ডা কাখৰ সন্ধে পৰি গৈল খসি।
মুখে শিৰ শিৰ সুমৰন্তে আতি পলাইলা যত তপসী ॥৭।
আস্ বুলি যোগী আচাৰি পেলাইলে পূজাৰ দেৱতা মান।
পূজি বাক লাগি পাছে পাইবোঁ দেৱ থাকয় যেয়ে পৰাণ ॥৮। (অযোধ্যাকাণ্ড)